

Fejtő Ferenc és Raymond Aron zsidósága

A fehérvárcsurgói nemzetközi Fejtő Ferenc kollokvium számomra – egy bizonyos értelemben – felfogható a nemzetközi Raymond Aron-konferencia folytatásaként is, melyet a Károlyi József Alapítványt képviselő Angelica Károlyi asszonnyal szerveztünk 2000. októberében a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen. Bretter Zoltán liberális filozófus a konferencia-kötetéről írott recenziójának azt a találó címet adta: „Aron, itthon”.¹

A szóban forgó konferencia *francia nyelvű* nyitó előadását Fejtő Ferenc tartotta a Budapest Collegiumban, amit nagy megtiszteltetésnek tekintett és rámutatott, hogy a megjelentek közül valószínűleg ő ismerte a legrégebben Aront. Egészen pontosan azt mondta: „J'ai eu la chance de rencontrer le jeune Aron, de cinq ans mon aîné, dès avant la guerre, au début de mon séjour en France que j'avais considéré alors comme provisoire qui est devenu permanent... Je l'ai rencontré chez Clara Malraux, peu de temps après la publication de sa thèse, *Introduction à la philosophie de l'histoire*.”²

A fiatal Aronnak az 1938-ban megjelent, André Malraux-nak és Eric Weilnek ajánlott művében, az alábbi filozófiai megfogalmazások szerepelnek az ember és a történelem viszonyának kifejezésére: „*il est dans l'histoire*”, „*l'homme est historique*” et „*l'homme est une histoire*”.³

Az első megfogalmazást – *az ember a történelemben* –, a továbbiakban a maga konkrétságában használok, azaz *Raymond Aront és Fejtő Ferencet a valós történelemben* vizsgálom.

A történelem Raymond Aron számára – egyebek között – a zsidó asszimilációt, három francia köztársaságot, két totalitárius rezsimet, a világháborút és a londoni ellenállásban való részvételt, a Vichy-rezsimet, az antiszemitizmust, a franciaságot, a francia zsidók deportálását, a holokausztot, a hidegháborút, Izrael Állam eltörlésével való arab fenyegetést jelentette. Fejtő Ferenc esetében az Osztrák-Magyar Monarchiát, a többnemzetiségű és többvallású családot, a zsidó

¹ Bretter Zoltán: Aron, itthon. Élet és Irodalom, 2002. február 8.

² François Fejtő: Sur Raymond Aron in: Raymond Aron et la liberté politique. Editions de Fallois, Paris, 2002. 17. o.

³ Raymond Aron: Introduction à la philosophie de l'histoire, Gallimard, Paris, 1981. 403-404. o.

asszimilációt, a magyarságot, Trianont, áttérést a katolikus hitre, a Horthy-rezsimet, a Franciaországba való menekülést, a világháborút és a dél-franciaországi menedéket, a soát, szülőföldje sztálinizációját, francia állampolgárságot, az 1956-os forradalmat és szabadságharcot, a hidegháború háború nélküli eltűnését, s a „köztes Európában” a visszanyert szabadság leple alatt az aniszemita készletések felerősödését is jelentette.

A második megfogalmazás – *az ember történelmi lény* – lényege, hogy az embert a történelmi környezete alakítja, amelybe beleszületett. Az intézmények és a társadalmak fejlődésében és fejlődése által léteznek. A kérdés tehát az: hogyan vonatkozik mindez Fejtőre és Aronra, akik életük adott szakaszától kezdve inkább vallották zsidóságukat és inkább kifejezték az Izraellel és a diaszpórában élő zsidókkal a szolidaritásukat, mint korábban, de nem tagadták meg magyarságukat vagy franciaságukat. Bár néha intenzíven átéltek a zsidó lét *ambivalens, paradoxális* jellegét, ezt nélkül tették, hogy az identitásukban bekövetkezett módosulást az *immanens* történelem helyett a zsidó *szakrális* történelemmel igazolták volna és a továbbiakban ebből következően cselekedtek volna (pl. izraelitákká vagy cionistákká váltak volna, vagy letelepedtek volna Izraelben).

Végül – *az ember történelem* – a francia filozófus megfogalmazása szerint azt jelenti, hogy az egész emberiség történelem, kaland, a történelem pedig egy *egység nélküli dráma*. Az 1930-as évek második felében ezért a megállapításért „ördögi fajzatnak” minősítették a fiatal filozófust.

Fejtő Ferenc, a magyarul is a megjelent életrajzi írásában is számos helyen nagy elismeréssel szól Raymond Aronról, sőt a két gondolkodó személyes kapcsolatát idézi az egyik fejezet címe: „Utolsó beszélgetés Raymond Aronnal”.⁴

Talán nem tűnik szerénytelenségnek, ha megemlítem, hogy – a jelenlévők némelyikéhez hasonlóan – engem is személyes kapcsolat fűzött mindkét gondolkodóhoz: Fejtő Ferencet 1993-ban, Raymond Aront pedig 1981-ben ismertem meg Franciaországban.

1982. májusban interjút készítettem Aronnal, aki a magyar népről és magyarokról szólván, azt mondta: „Je connais un certain nombre de Hongrois émigrés, j'ai des amis parmi eux, et je constate que le peuple hongrois est exceptionnellement doué. Ne serait-ce qu'en énumérant les hommes supérieurs qui se trouvent aux États-Unis et qui sont d'origine hongroise. Et quelques Hongrois arrivés en France que je connais ont tous trouvé leur place et réussi jusqu' à présent leur existence.”⁵

Kétségtelenül közéjük tartozott például Thomas Schreiber, Victor Karady, Pierre Kende és természetesen a szülőhazából börtön elől, megaláztatások elől, s végső soron a *halál* elől 1938-ban menekülni, majd az országot a kommunista diktatúra miatt 1947-ben véglegesen elhagyni kénytelen Fejtő Ferenc. „Hogy

⁴ Fejtő Ferenc: Budapesttől Párizsig-Párizstól Budapestig, Kossuth kiadó, 2007. 517-519. o.

⁵ Qui est donc le Prince? Interview de Raymond Aron par Sandor Csizmadia, Doxa. Études philosophiques, 16, 1989. 79. o.

máshová is mehetnék, mint Franciaország? Ilyesmi eszembe se jutott...”⁶ - olvashatjuk önéletrajzi írásában.

De lapozunk tovább a memoárjában, amelyből a történelmileg tudatlan vagy a holokausztot tagadó antiszemiták is megtudhatnák: a *soá* után szinte csak ő maradt meg egy hajdan népes család túlélőjeként, apját Auschwitzba, fivérért Buchenvaldba deportálták. „Hogyan viseli el az ember az ilyen szerencsétlenséget? [...] Az ilyen gyászt el lehet fojtani, de nem lehet kiheverni. Többet szólni sem róla”⁷ -írta.

Fejtő az 1950-es évek végén – noha addigra már több könyvet publikált, több francia és nem francia újság és folyóirat munkatársa is volt, bővült a baráti köre, anyagi helyzete is javult – súlyos *identitás-válságba* került: gyakran árasztotta el „énjét” a lénye legmélyéről feltörő *szorongás és hiúttudat*, önismerete válságba jutott. Mivel *multikauzális traumája* nem szublimálódott, gondolatai és érzelmi rendezésére *pszichoanalitikushoz* járt. A pszichoterápia eredményeképpen – saját vallomása szerint – megnövekedett a *tisztánlátása*, fokozódott a *viszonyítási képessége*, s könnyebben nyugodott bele a *változtathatatlanba*.

1960-ban „kétkedő zsidó-keresztényként”, a héber nyelv ismerete nélkül eljutott Izraelbe, amelyről azt írta: „A világegyetem gettója, amellyel *szolidárisnak* érzem magam. De vajon tudnék-e ott élni? S ha nem, hát miért nem? Miért néztem ezt az országot a külföldi rokonszenvező szemével?”⁸

Jeruzsálemben, amely bármelyik más városnál alkalmasabb az Istennel folytatott beszélgetésre, sajnálattal konstataálta, hogy *nem igazán hívő*. „Érzem, hogy Isten nélkülözhetetlen, de nincs rá bizonyítékom”⁹ -írta a helyszínen a jegyzetfüzetébe.

Még ugyanabban az évben jelent meg egy eretnek könyve, *Dieu et son juif* (10)¹⁰ címen. Fejtő rámutat arra, hogy Jób Könyve jelképezi a legvilágosabban a *zsidó vallás* és a *zsidó lét* közötti ellentmondást: egyrészt feltétlenül hinni kell Istenben, másrészt összeegyeztethetetlen két isteni tulajdonság: a mindenhatóság és az igazságosság. Ennél fogva a könyv központi témája, hogy a „judaizmus meghatározó sajátossága az Isten ellen indított, soha véget nem érő per azokért az ideálokért, eszményekért – mint például szeretet, igazságosság –, amelyeket isten plántált el a zsidó népben a prófétái közvetítésével”¹¹

A szerző elvetette Jean-Paul Sartre-nak a zsidókérdésről kifejtett felfogását.¹² E szerint a zsidó – s főként az asszimilált zsidó, aki kiszabadult a tradíció gettójából – immár nem „önmagában véve” zsidó, hanem csak „mások tekintete által”, vagy csak a „többiekehez” viszonyítva. Sartre felfogása szerint

⁶ Fejtő Ferenc, i.m. 213.o.

⁷ i.m. 323.o.

⁸ i.m. 471.o.

⁹ i.m. 470.o.

¹⁰ François Fejtő: Dieu et son Juif. Essai hérétique. Grasset, Paris, 1960.

¹¹ Fejtő Ferenc, i.m. 457.o.

¹² Jean-Paul Sartre: Réflexions sur la question juive. Gallimard, Paris, 1946.

tehát az *antiszemitizmus* termeli újra a zsidót. Ezzel szemben Fejtő szerint a zsidó az Istenhez és az isteni sajátosságokhoz, az erkölcsi értékekhez való specifikus viszonya alapján azonosítható.

Ám a zsidók különbözőségére és sokféleségére tekintettel nem állította, hogy a zsidó „etnikai” értelemben nemzet, mint ahogy azt sem, hogy kiválasztott nép. Legfeljebb azt, hogy a zsidók vallásosabbak és „kiválasztottabbak”, mint a többiek, és hogy a monoteizmus, az egyistenhit az erkölcs síkján felsőbbrendű a politeizmusnál és a bálványimádásnál.

Ide kapcsolható könyve egyik fő mondanivalója, miszerint az ember, akár zsidó, akár nem, általában csak az *istenhit* és valamilyen *bálvány* – a nemzet, a fajta, az osztály, az önmaga imádása – között választhat, s a *bálványimádás* elkerülhetetlen következménye: az erőszak, a türelmetlenség, a háborúság.

Tisztánlátásának és viszonyítási képességének – a pszichoanalitikusnak köszönhető – javulása egy újabb paradoxonhoz vezette: nem akart már bálványimádó lenni, de nem tudott istenhívő sem lenni.

Fejtőt, aki valójában önmagával kívánt párbeszédet folytatni, a zsidó szakírók „outsidernek” tekintették. Martin Buber az Izraelben élő német-zsidó filozófus a szerzőnek még a témához való jogosultságát is elvitatta, mondván, Istenről nem beszélhet az, aki nem tud héberül. Megdöbbenette Buber „kítaszító magatartása.

Többen biztatták, hogy írja meg a könyv folytatását, leásva egészen a zsidó-keresztény *konfliktus* gyökeréig. A folytatás azonban csak évtizedek múlva következett be, s a rosszról és a történelemről elmélkedő *Dieu, l'homme et son diable*¹³ című könyvében testesült meg, amely egy külön - és a jelenleginél terjedelmesebb - előadás tárgya lehetne.

Kedvezően nyilatkozott viszont a könyvről André Neher, a héber irodalom tanára, történész, aki úgy vélte, hogy „elkezdte a harcot Istennel”. Fejtő önéletírásában hosszasan idéz Nehemek a könyvről írott szövegéből: „A zsidóság lényege az a sajátos mód, ahogyan elrendezi viszonyát az Abszolútummal, az Istennel. Fejtő könyve azért olyan ragyogó, mert – jó érzéssel – a vallás kezdeteit helyezte a zsidó-probléma középpontjába, mert átlátta, hogy a legracionálisabb és a legateistább (de a „legvallásosabb!”) zsidó is az Abszolútum birtokba vételére törekszik...”¹⁴

Neher eme megállapítása Fejtő alábbi, önmaga és a fogadott hazája viszonyára is utaló okfejtésén nyugszik: „Még a teljesen asszimilálódott zsidó, aki tartózkodás nélkül alkalmazkodott új, fogadott hazájának kultúrájához és szokásaihoz, még a magát ateistának gondoló zsidó, mint egy Lévi-Strauss vagy egy Raymond Aron, még egy kitért zsidó, mint Mahler, tehát az ilyen zsidó is így

¹³ François Fejtő: Dieu, l'Homme et son Diable, Buchet Chastel, Paris, 2005.

¹⁴ Fejtő Ferenc, i.m. 461.o.

vagy úgy hordozója ama közösség szellemi örökségének, amelyből elszármazott vagy kiszakadt”.¹⁵

A Fejtő idézet megidézi az ateista Aront, aki hozzá hasonlóan vitatta Sartre-nak a zsidókérdéssel kapcsolatos felfogását, két alapvető pontban. Ennek alátámasztására az 1983-ban megjelent memoárjából idézek: “Si l’on prend pour modèle un Juif déjudaïsé comme je l’étais, non croyant, non pratiquant, de culture française, sans culture juive, il devient vrai de dire que le Juif est tel pour et par les autres et non pour soi. Mais le Juif à papillotes, qui se balance en disant ses prières devant le Mur des Lamentations, appartient à un groupe historique que l’on appellera à juste titre, juif en soi et pour soi. [...] Sartre dissolvait l’être du Juif pour le réduire au fantasme des non-Juifs. En revanche, il durcissait celui de l’antisémite au point de lui prêter une essence. ...L’antisémite n’a point à proprement parler une essence, mais il est traversé de part en part son antisémitisme; cette hostilité se rattache intimement à son choix existentiel, à son statut de propriétaire foncier. A mes yeux, il y a bien des manières d’être antisémite. [...]”¹⁶

Aron először 1956-ban jár Izraelben. Rokonszenvezett az 1948-ban létrejött állammal, de nem volt számára nagy *spirituális* élmény. Zsidóságának a szemléltetése céljából a továbbiakban egy háborút és egy sajtótájékoztatót idézek fel, melyekhez kapcsolódóan megszületett első könyve a zsidóságról.

Mint ismeretes, 1967. június 5-étől június 10-éig zajlott a hatnapos háború négy arab állam és Izrael között. Az arab államok célja – Nasszer egyiptomi elnök szerint – a „palesztin felszabadító háború megvívása és Izraelnek a föld színéről való eltörlése” volt. A létében fenyegetett és provokált ország – professzionálisan végrehajtott megelőző csapása révén – gyors és nagy arányú győzelmet aratott, s így nem következett be Izrael Állam genocidiuma. Izrael életben maradását Franciaországban (és a világon) sok zsidó és nem zsidó érthetően nem érzelemmentesen ünnepelte.

Meg kell említeni, hogy Aron soha nem volt *cionista*, egyrészt azért, mert nem volt hívő zsidó, másrészt azért, mert mindig úgy gondolta, hogy Izrael Állam létrehozása a Közel-Keleten sorozatos háborúkra ad majd okot.

Mindazonáltal a hatnapos háborúban *szolidárisnak* érezte magát Izraellel. Írt egy *patetikus* hangvételű, *szemvedélyes* és nem – a tőle megszokott – *elemző* cikket, mert egy pillanatra attól félt, hogy Izrael veszélyben van. Később azonban megírta, hogy *tévedett*, mert Izrael – katonai fölénye révén – nem volt nagy veszélyben.

1967. november 28-án Charles de Gaulle, a Francia Köztársaság elnöke sajtókonferenciát tartott, melynek során – a hatnapos háború kapcsán – a zsidó népről mint „egy elitista, magabiztos és uralkodni vágyó népről” beszélt a következőképpen: “Certains même redoutaient que les Juifs, jusqu’alors dispersés, qui étaient restés ce qu’ils avaient été de tout temps, un peuple d’élite, sûr de soi et dominateur, n’en viennent, une fois qu’ils seraient rassemblés, à changer en

¹⁵ I. m. 457-458.o.

¹⁶ Raymond Aron. Mémoires, 50 ans de réflexion politique. Julliard, Paris, 1983. 501.o.

ambition ardente et conquérante les souhaits très émouvants qu'ils formaient depuis dix-neufs siècles: *L'an prochain à Jérusalem*".¹⁷

Aron, az általa *nem antiszemita*nak tekintett de Gaulle sajtótájékoztatója megdöbbenet, sértette és megírta a „De Gaulle, Israël et les Juifs” c. könyvét. Kifejtette, hogy a francia-izraeli szövetséget és a francia zsidóknak a francia társadalomba való integrációját felmondani látszó köztársasági elnök új periódust nyitott a zsidó történelemben és talán az antiszemitizmus történetében, kinyitva az állami antiszemitizmus zsilipjét. Úgy vélte, hogy de Gaulle önként és tudatosan felhatalmazást adott a francia antiszemitaéknak, hogy újra használják a „nagy mézárás” előtti beszédmodot és nyelvet. A társadalmi légkörre jellemző volt, hogy a hírhedt és túlélő antiszemita, Xavier Vallat, aki a Vichy-kormányban a zsidóügyek biztosa volt, Aron könyvét háborítatlanul kommentálva, üdvözölte az antiszemita eszmék visszatérését, melyeket korábban támogatott, sőt – a francia zsidók deportálásakor – alkalmazott.

Aron számára egyenesen aberrált gondolatnak tűnt az, hogy a diaszpórában élő, évszázadokon át gettókba zárt, a szakmák többségéből kizárt, mindig – de Gaulle szerint egyébként az általuk kiprovokált vagy előidézett – üldözéssel fenyegetett zsidók 'magabiztosak' és 'uralkodni vágyók' lettek volna. A korábban és később is, mindig hűvös távolságtartással elemző Aron, az ezúttal benne feltörő érzés hatására azt írta: "Tout redevient possible. Tout recommence. Pas questions, certes, de persécution: seulement de „malveillance”. Pas le temps du mépris: le temps du soupçon”.¹⁸

Am de Gaulle pontosan tudta, hogy veszélyes volt a sajtókonferenciája, s ezért néhány hét múlva a franciaországi főrbabbihoz fordult, hogy tisztázza a szavaival kapcsolatos félreértéseket.

Aron egy bizonyos idő után azt kérdezte magától: „Miért voltam ennyire megrendülve?”

Az 1983-ban megjelent önéletrajzi írásában e helyzetre visszatérve azt írta: „Un Juif de culture française, citoyen français depuis plusieurs générations, n'est tenu par aucune loi humaine ou divine de se déterminer lui-même comme juif”.¹⁹

Ez viszont mégis a következő problémát veti fel, miként azt a 2005-ben, Ferch Magda fordításában megjelent – Az elkötelezett szemlélő című – interjúkötetében fogalmazta meg: „Ha bizonyos helyzetekben a zsidók kerülnek szóba, felteszik a kérdést: „A francia zsidók franciaként viselkednek vajon vagy zsidóként?” Tény, hogy a zsidók helyzete kétértelmű, paradoxon?”²⁰

Am ő a maga számára megpróbálta egyértelművé tenni, megoldani aaz egzisztenciális paradoxont, vagy másképpen fogalmazva, a zsidók helyzetében rejlő eredendő kétértelműséget: „Én egyszer s mindenkorra úgy döntöttem, hogy

¹⁷ De Gaulle teljes mondatát Aron idézi i. m. 516.o.

¹⁸ Raymond Aron: De Gaulle. Israël et les Juifs, Plon, Paris, 1968. 18.o.

¹⁹ Raymond Aron: Mémoires..., 501.o.

²⁰ Raymond Aron: Az elkötelezett szemlélő. Beszélgetések Jean-Louis Missikával és Dominique Woltonnal. Európa, Budapest, 2005. 315.o.

francia vagyok, Vichy ellenére, az antiszemitizmus ellenére, és francia citoyen maradok, aki azonban kapcsolatokat tarthat fenn más államokkal. De ettől még nem illeszkedtem be kevésbé a francia társadalomba, sőt, sokkal jobban beilleszkedtem, mint valaha... Én ma semmit sem érzek az antiszemitizmusból... Egy bizonyos társadalmi státustól kezdve az egyént nem zsidóként tartják számon. A francia társadalomban ma engem nem zsidónak tartanak. Tudják, hogy az vagyok. De inkább Raymond Aron vagyok, aki véletlenül zsidó, és furán reagál az eseményekre”.²¹

És ehhez még hozzátette, hogy ha a zsidók Franciaországban zsidónak, ugyanakkor francia citizennek tartják magukat, ha egyenlő jogokra tartanak igényt francia honfitársaikkal, akkor el kell fogadniuk, hogy Franciország a hazájuk és nem Izrael. „Tehát attól a pillanattól kezdve, hogy francia citoyen vagyok, politikailag mint francia és nem mint zsidó bírálok.”²²

Ezzel kapcsolatban memoárja egyik fejezetének, mintegy összegzésként, a következőt fogalmazta meg: „Mon attachement à la langue, à la culture française ne se justifie pas, il est, je le vis, parce qu’il se confond avec mon être. Ma ‘solidarité’ avec Israël, dois-je la dire plus intellectuelle ou plus organique? Peut-être l’une et l’autre à la fois. En tout état de cause, cette ‘solidarité’ ne s’élève pas au niveau de l’Histoire sacrée, surnaturelle, dont je réserve la place pour les croyants mais auquel je n’accède pas.”²³

Bár Fejtő sok szempontból közel állónak érezte magához Aront, mégis megállapítható némi különbség a két gondolkodónak a zsidósághoz való viszonyát illetően: Raymond Aron élete végéig megőrizte az *individuais-liberális* és *nemzeti* asszimiláció melletti elköteleződését, és többször is hangsúlyozta, hogy „*minden zsidónak magának kell határoznia a sorsáról.*”²⁴

Fejtő Ferenc a soát túlélők tapasztalata alapján már megkérdőjelezte a korábbi *individuais-liberális* és *nemzeti* asszimilációba vetett hitet, s nem gondolta azt, mint Aron, hogy minden zsidónak magának kell határoznia a sorsáról. Ezért ő a zsidó integráció kritériumát a zsidó közösségi szokások, hagyományok, imák elismertetésével kapcsolta össze.

„Magyarság, zsidóság” című könyvében ezt írja: “A zsidó — a zsidó származású — egyének akkor lesznek képesek szembeszállni az antiszemitizmussal, ha a demokratikus erőkkel összefogva, tudatosan vállalják a zsidó nép múltját, amelyből származnak, még abban az esetben is, ha nem érzik szükségét, hogy őseik vallását kövessék. Ha sajátjukévá teszik azt a hatalmas kulturális örökséget, melytől az asszimiláció és a racionalista modernizáció elhibázott koncepciója folytán már-

²¹ i. m. 137. o.

²² i. m. 135-136. o.

²³ Raymond Aron, *Mémoires...*, 526. o.

²⁴ Raymond Aron: *Az elkötelezett szemlélő...*, 315. o.

már teljesen eltávolodtak. Az ebből származó hűség és morális felvérteztség tűnik számomra az egyetlen gyógymódnak a zsidó komplexus és neurózis ellen...”.²⁵

De ahogyan a francia állampolgár Raymond Aron franciának tekintette magát élete végéig, úgy tekintette magát élete végéig magyarnak a francia állampolgárrá lett Fejtő Ferenc.

Személyes vallomása önéletrajzi írásában olvasható: „Akár tetszik, akár nem, azok szemében, akik ismertek, mindig is magyar maradok, és az is vagyok. Hiába akarnám tagadni, leleplezne utánozhatatlan, erősen dunántúli francia kiejtésem”.²⁶

Azok, akik ismerték, még akkor is magyarnak tekintenék, ha az utolsó útjára 2008. nyarán a párizsi Montparnasse-temetőben kísérték volna, ott, ahol 1983. őszén Raymond Aront helyezték örök nyugalomra.

Mindazonáltal az én emlékezetemben, mint Raymond Aron és Fejtő Ferenc élnek tovább, akik nem hívő zsidóként is pontosan tudták, hogy Izrael Állam léte – a „sorozatos háborúk” ellenére – valójában mit jelent a világ zsidósága számára...

²⁵ Fejtő Ferenc: Magyarország, zsidóság, MTA, Történettudományi Intézete, Budapest, 2000. 322.o.

²⁶ Fejtő Ferenc: Budapestől Párizsig..., 21.o.